

GYVIEJI ARCHYVAI

Be kokių klausimų negalime susivokti?

LDK - imperija
be pavergimo

Kai kurie autoriai (pavyzdžiui, Z. Ivinskis, M. Jučas), aiškindami lietuvių sėkmės Rytuose priežastis, mano, kad lietuviams tai pavykę padaryti be prievartos, nes priešingu atveju juos būtų reikėję laikyti „antžmogiais“, nes teritorijos požiūriu lietuvių ir rusų kiekybinis santykis Algirdo valdymo laikais, kaip minėta, buvęs 1:11. Lietuviams užimti tuos kraštus padėjusios ir neprievartines priemonės (dažniausiai vedybos). Prievarta (arba grasinimas prievarta), nors ir ne visada būdama lemiančiu veiksmu, ji visada buvo svarbus veiksnys užimant ir išlaikant svetimas teritorijas. Nestipraus valdovo žemėse neskubama ieškoti ir nuotakų. Be to, dalį tų žemių reikėjo atkovoti iš Aukso ordos. Prievartos vaidmens nesumenkina ir tas faktas, kad ano meto Lietuvos didieji kunigaikščiai gebėjo karinę jėgą pergalingai derinti ir su išmininga taktika.

Lietuviai nekūrė (nes nepajėgė) imperijos tikslų pavergti užimtų žemių gyventojus, primesti jiems savo teisinę tvarką, papročius, religiją. Laikytasi taisyklės nelieči naujai į Lietuvos valstybę įjungtose teritorijose „senovės“, t. y. nenaikinti ten esamų papročius, savivaldos, neįvedinėti naujovių. Dar ir 1501 m. Voluinės žemės privilegijoje sakoma, kad čia veikianti vietos teisė.

Ši taktika, sugebėjusi skirti esminius dalykus nuo ant-raeilių, leido ne tik užkariauti žymiai didesnes teritorijas negu pačios Lietuvos, bet ir padaryti užkariautų žemių gyventojus Lietuvos sąjungininkais, stiprinti tiek ekonominę Lietuvos padėtį (duoklių rinkimas), tiek ir didinti Lietuvos karinę galią, įjungiant slavų pulkus į Lietuvos kariuomenę.

Nugalėtieji buvo pajungti talkinti Lietuvai įsigyjant naujų nugalėtųjų, atremti kitų kaimynų, ypač ordino puolimus, nes užimtų žemių papročius ir gyvenimo būdo toleravimas mažino nugalėtojų pasipriešinimą ir tuo lengvino neskaitytą tautai valdyti žymiai skaitlingesnes tautas ir jų teritorijas. Būtent dėl šios taktikos į lietuvių kunigaikščius rusų žemėse žiūrėta kaip į mažesnę blogį, kuriam pasiduodant būtų išvengiama didesnė – totorių mongolų jungo, kurio grėsmė Rusijos, Ukrai-

nos, Baltarusijos žemėms tuo metu buvo dienos aktualija. Pasak V. Karnacėvičiaus, „*lietuviai, lengvai priimančios vietos papročius, kalbą ir religiją, išsaugantys vietinių sluoksnių privilegijas, atrodė slavų gyventojams labiau priimtini šeiminingai negu žiaurūs azijiečiai*“. 1159 m. Minsko kunigaikštis kvietėsi lietuvius talkon prieš grėsmę iš Polocko, bet po to Minsko kunigaikščiams greitai tekę pripažinti lietuvių valdžią.

Taktika nekeisti užimtų teritorijų vietinės tvarkos, žinoma, nebuvo lietuvių kunigaikščių išradimas. Ji buvo žinoma ir plačiai naudojama jau Aleksandro Makedoniečio, kuris „*palikdavo nugalėtai tautai ne tik papročius, bet ir jų civilinius įstatymus, o kartais net ir ankstesnius valdovus ir sričių valdytojus. Persijos valdovai sugriovė graikų, babiloniečių ir egiptiečių šventoves, o jis jas atstatė. Romėnai viską užkariaudavo, kad sugriautų, jis (Aleksandras) norėjo viską užkariauti, kad išsaugotų... , jei nugalėtojas gražins bus teisėtam valdovui, tai šis bus jo sąjungininkas, savo jėgomis stiprins jo galią*“. Panašiai kurį laiką elgėsi ir kryžiuočiai užkariautose lenkų žemėse, jie skelbėsi, kad teis vietos gyventojus pagal jų paprotinę teisę. XIII a. viduryje sudarytame vokiečių teisyne, vadinamame Elblongo knyga (pagal jo radimo vietą) ir skirtame vokiečių užimtų Lenkijos žemių gyventojams teisti, buvo išdėstytos svarbiausios lenkų paprotinės teisės normos.

Kita vertus, rezervuotas Lietuvos suvereniteto išplėtimas slaviškoms žemėms, žinoma, gali būti aiškinamas ir lietuvių tautos neskaitlingumu (jį galima laikyti net pagrindine priežastimi), dėl kurio tauta objektyviai nepajėgė garantuoti gilesnio užimtų žemių įsisavinimo, jas didesniu ar mažesniu laipsniu „lituanizuoti“. Tai būtų reikalavę nuolatinio ir kasdieninio lietuvių buvimo tose teritorijose, lietuviškų kolonijų jose steigimo. O tam lietuviams dėl to paties savo neskaitlingumo nebuvo pajėgūs ir dėl to buvo priversti būti „demokratais“, valdyti užimtas žemes ir per vietinę savivaldą.

Tautos organizuotumui ir drausmei palaikyti privatus, regioninis interesas buvo lenkiamas bendrajam, naudojant ir itin griežtas priemones. Vytautas konfiskavo totorių mongolų jungo, kurio grėsmė Rusijos, Ukrai-

„*kurie praturtėdavo staigiai ir neteisėtais būdais*“.

Kitas svarbus autoriteto viršenybei tarnautis faktas buvo tai, kad pirmaisiais Lietuvos valstybės įsikūrimo metais didieji kunigaikščiai žiūrėjo į valstybę, taip pat ir į visas Lietuvos žemes, kaip į didžiojo kunigaikščio nuosavybę. Valdovas nebuvo linkęs ankstesnių kunigaikščių duotomis bajorams privilegijomis riboti savo valdžios. Skirtingas religijas Vytautas irgi vertinęs tik pagal jų naudingumą valstybei. Jis nemėgęs Lenkijos tik dėl to, kad ten matė pastangas aprėžti karaliaus valdžią, t. y. silpninti valstybę. Todėl Vytauto laikais Lietuva buvo pasiekusi savo didybės zenitą, ji buvo išplėtusi savo teritoriją nuo Baltijos iki Juodosios jūros, o Vytauto autoritetas Europoje buvo plačiai pripažįstamas.

Daryta visa tai, kas pirmiausia stiprino ne atskirus didikus, ne atskirą luomą, o valstybę, kurią ir palaikomą visos tautos interesais.

Žygimantas Kęstutaitis savo aukščiausius pareigūnus ir artimiausius patarėjus irgi rinkosi ne iš didikų, bet iš paprastų žmonių tik todėl, kad manė jais galėsiąs labiau remtis negu bajorais, keliančiais valdovui reikalavimus, silpninančius autoriteto ir bendrojo intereso viršenybę. Iš priešiškų jam didikų, bajorų jis atiminėjo dvarus ir juos dalino jam ištikimiems valdininkams, kiliesiems iš paprastų žmonių.

Pagrindiniai tautos pasiekimai, laimėti autoriteto viršenybės epochoje

Autoriteto (arba bendrojo intereso) viršenybe besiremiančios lietuvių tautos civilizuotumą apibūdino šie principiniai jos kūrybiniai laimėjimai:

1) Lietuvių genčių suvienijimas ir Lietuvos valstybės sukūrimas XIII a., jos pavertimas Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, t. y. jėga, padariusia tautą pajėgią ne tik apginti savo laisvę, bet ir tramdyti kelis šimtmečius vykdytą kryžiuočių, kalavijuočių ekspansiją į Rytus, o Aukso ordos – į Vakarus, taip pat gebančią pačiai vykdyti kaimynų puolimus, jais silpninti kaimynų galimybes bent artimiausioje ateityje kelti grėsmę Lietuvos saugumui.

2) Lietuvos apsikrikštijimas 1387 m. ir 1413 m., iš esmės pakeitęs tautos ver-

tybinę pasaulėžiūrinę orientaciją, ideologiškai nuginclavęs kryžiuočių agresiją prieš Lietuvą, sulaužęs pagonybės palaikomą Lietuvos kultūrinę, politinę izoliaciją nuo krikščioniškųjų Vakarų, susiejęs ateities Lietuvos gyvenimo būdą su Vakarų Europos kultūrine tradicija.

3) Trečias ir, deja, paskutinis bendrojo intereso vyravimo epochos sėkmingas kūrinys, nors socialiniu požiūriu ir nevienareikšmiškas (prisidėjo prie valstiečių įbaudžiavinimo), buvo 1557 m. Valakų reforma, įvykdyta valstybės dvaruose.

Po Valakų reformos ėjusi 1564-1566 m. administracinė, teisinė reforma jau buvo bajorų reforma, pirmiausia vykdyta atskiro luomo interesais. Vėliau ta pati bajorija dėl pabrėžtino luominio savanaudiškumo pasirodys nepajėgi atlikti jokios Lietuvai reikšmingos reformos ir dėl to darysis pavojinga tiek savo, tiek ir tautos likimui.

Nuo bendro intereso viršenybės prie privataus, arba kaip valdovas tampa savo vasalų vasalu?

Kardinalūs pokyčiai Lietuvos istorijoje įvyko su autoriteto viršenybės transformavimusi į asmens laisvės arba privataus intereso viršenybę. Ši transformacija vyko kaip dialektinis procesas, t. y. tomis pačiomis priemonėmis, kuriomis autoriteto viršenybė siekė save stiprinti, kartu jomis ji save ir silpnino, kūrė prielaidas iškilti savo antipodui – bajorijai, siekusiai bendrojo intereso viršenybę paversti jau privataus, grupinio intereso viršenybe.

Ši dialektika reiškėsi valdovo suteikiamomis bajorijai privilegijomis, dalinant bajorijai valstybės žemes, pripažįstant į jas nuosavybės teises, tuo subjektyviai siekiant padidinti valdovui ištikimais tarnaujančių bajorų skaičių.

Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila 1387 m. vasario 20 dienos privilegija patvirtino krikštą priėmusiems Lietuvos bajorams nuosavybės teisę į jų paveldėtus miestus, valsčius, kaimus ir namus, laisvai tuo turtu naudotis, disponuoti (parduoti, dovanoti, įkeisti). Šios bajorų teisės toliau buvo patvirtinamos ir plečiamos 1413, 1434 ir ypač 1447 m. privilegijomis.

Visa tai gerokai sumažino didžiojo kunigaikščio paja-

mas, susilpnino jo ekonominę galią. Žymi visuomenės dalis – valstiečiai, iki tol ekonomiškai stiprinę valstybę, dabar paties valdovo nukreipiami ekonomiškai stiprinti atskirus bajorus, jų nepriklausomybę nuo valdovo.

Ši valdžios perėjimo į bajorijos rankas tendencija naują kokybę įgijo po 1572 m., t. y. po Žygimanto Augusto mirties, pasibaigus Jogailaičių dinastijai, kai „tautos“ suvereniteta perėmė bajorija, pasirodusi naujai renkamam didžiajam kunigaikščiui ir Lenkijos karaliui perduoti tik labai nežymią dalį jai tekusio suvereniteto. Bajorijos ir jos renkamo valdovo santykiai iš pradžių grindžiami Henriko artikulais, vėliau sutartimi *pacta conventa*. Pagal šią sutartį karalius neteko teisės paskirti savo valdžios paveldėtojo, jis pats renkamas, iš jo atimama teisė leisti įstatymus (įstatymus leidžia Seimas, karalius juos tik pasirašo), jam pripažįstama teisė skelbti visuotinį karinį šaukimą į karą tik su Seimo pritarimu, samdomąją kariuomenę jis privalo išlaikyti iš valstybės dvarų pajamų, valdovo veiklą kontroliuoja nuolat prie jo esantys senatoriai rezidentai; valdovui pažeidus *pacta conventa*, Seimas įgyja teisę pareikšti jam nepasitikėjimą ir pradėti prieš jį ginkluotą sukilimą – *rokošą*.

Kadangi su kiekvienu naujai renkamu valdovu į naujai sudaromą *pacta conventa* bajorai įrašydavo vis naujus valdovo kompetencijų ribojančius reikalavimus, tai kiekvienas naujai išrinktas valdovas turėjo vis mažiau galių daryti bent kiek didesnę įtaką valstybės gyvenimui.

Lietuvos Statutas „neturėjo sau lygių nei Rytuose, nei Vakaruose“, nes Rytuose ir Vakaruose, kiek tuo metu ten stiprėjo absoliutinės monarchijos, Statuto tipo įstatymais siekta ne žavėtis, bet ir juos kritikuoti, net rodyti pavyzdžiu, kokiais įstatymais nereikia valstybės valdyti. Absoliutinėse monarchijose įstatymai buvo kuriami ne valdovo valdžiai silpninti, o jai stiprinti.

Teisę dalyvauti įstatymų leidyboje bajorai buvo išreikalavę jau XV a. pabaigoje. 1505 m. Radomo Seime priimta konstitucija *Nihil novi* nustatė, kad be Seimo sutikimo valdovas negali priimti jokių naujų įstatymų. Siekta užblokuoti valdovo savivalę, kad savivaliauti galėtų kiekvienas jėgos turintis.

Bet ir priėmus Seime įstatymą, dar nereikė, kad jis bus vykdomas, dar reikėjo reliacinių seimelių pritarimo pavietuose.

Privataus intereso viršenybei prieš bendrąjį įgautant kraštutinius pavidalus, valstybė vis labiau darėsi nevaldoma, grimzdo į priešpriešas ir sumaištį.

Vieno luomo interesais kuriama teisė, žinoma, nebuvo naujiena; taip orientuoti tada buvo visos Europos įstatymai. Skirtasi tik mastais. Lietuvoje ir Lenkijoje valdovo kompetencijos ribojimo mastas buvo tiek toli siekiantis, kad jis dezorganizavo valstybinę valdžią, ją išskaidė į daugybę atskirų jėgų centrų, tarpusavyje kovojančių ir vienas kitą silpninančių. Valstybėje neliko pareigūno ir institucijos, kurie būtų atsakingi už valstybę kaip visumą.

Savanaudiškumu apkurtusios bajorų masės bijojo bet kokio vykdomosios valdžios sustiprėjimo. Į kiekvieną raginimą atsižvelgti bendrąjį interesą ir jo pagrindu įvesti tvarką, žiūrėta kaip į grėsmę bajorijos laisvėms, kaip į valdovo „absoliutizmo“ grąžinimą. „*Visi, kurie kokiu nors būdu bandė šią savivalę pažaboti, būdavo apšaukiami laisvių lautojais* <...>, o kiekvienas bent kiek valdžios parodęs karalius - tironu“.

Todėl XVIII a. pabaigoje kaimyninėms absoliutinėms monarchijoms neprireikė didesnių pastangų pasidailinti valstybę, tapusią nereikalinga jos piliečiams, pavirsti valstybės nereikalingų piliečių neribotą laisvę 200 metų trunkančia tokia pat neribota jų nelaisve.

Tik visa tai ignoruojant, galima Statutų laikotarpio Lietuvos visuomenę laikyti „pilietine“, kaip tai daro istorikas A. Bumblauskas: „*Lietuvoje net praradus jai valstybingumą 1795 m., susiformavo pilietinė visuomenė. Tai galima laikyti ir Statutų subrandintos bajoriškos pilietinės visuomenės paveldu*“. Žinant, kaip ano meto bajorija žiūrėjo į teisėtumą ir į pačią teisę kaip vertybę, kiek bajorija brangino iš pareigos kylančią santarvę ir drausmę, ieškoti tokioje visuomenėje pilietiškumo, tai pageidaujama priimti už esamą. Pilietinė visuomenė - tai pirmiausia teisės viršenybė ne tik žodžiu, bet ir veiksmu pripažįstanti visuomenę.

Teisės be pareigų jokioje epochoje nebuvo pilietiškumo ženklas.

Pabaiga. Pradžia Nr. 94, 96

Alfonsas VAIŠVILA